

М.Ф.Котляр*

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (ДО СЕРЕДИНИ XII ст.)

Досліджено розвиток східнослов'янського, далі давньоруського суспільства впродовж IX–XII ст. Відзначено труднощі джерельного й теоретичного планів на шляху етнокультурних та етносоціальних студіювань доби середньовіччя (а саме раннього), розглянуто особливості самовідчуття й етнічного самовизначення тогочасної людини. Становлення суспільства Русі простежується з кінця IX ст., від часу утвердження варязької династії у країні. Процеси та явища суспільного життя аналізуються автором у поєднанні з вивченням етапів державного розвитку Русі до середини XII ст.

Ключові слова: держава, суспільство, східні слов'яни, народність, етнос, класовий лад, Рюриковичі.

Давньоруським державі та народу присвячено десятки, якщо не сотні, книжок і величезна кількість статей. Достатньо згадати серед праць останнього півстоліття фундаментальні твори Б.Д.Грекова, В.В.Мавродіна, Б.О.Рибакова, П.П.Толочка¹ та багатьох інших. Але майже всі історики минулого й сучасності у працях, присвячених давньоруській тематиці, основну увагу приділяють власне *історії* Київської Русі – політичній, соціальній, економічній і культурній. Навіть у класичній книзі В.В.Мавродіна «Утворення Давньоруської держави» головна її тема генезису *державності* й еволюції народності і суспільства звучить дещо приглушено. І це неважко зрозуміти, адже обставини й перебіг державотворення у джерелах проглядаються ледве помітно.

Тим часом, праця на ниві досліджень історії народу і державності східних слов'ян IX–XIII ст. є надзвичайно важливою для науки і зберігає актуальність уже багато років. Історія Київської Русі потребує поглиблення і конкретизації студій, розробки тих проблем і тем, що раніше розглядалися у річищі праць узагальнюючого характеру. До них відносяться проблеми народження східнослов'янського суспільства, народності та державності.

Дослідницька праця у царині давньоруської історії має ту специфічну особливість, що коло основних джерел, насамперед літописів, визначилося приблизно півтора століття тому, і з того часу помітно й принципово не розширювалось і не збагачувалось. У наші дні немає надії відшукати не те що раніше невідомий літопис або незнаний його список, а й навіть кілька сторінок подібного джерела, невідомого спеціалістам. Зазначене відноситься й до

---

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ
E-mail: kij@bk.ru

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва; Ленинград, 1953; Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945; Его же. Древняя Русь. – Ленинград, 1946; Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1962; Его же. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982; Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1995.

інших пам'яток давньоруської писемності. Епіграфічний же матеріал (берестяні грамоти, графіті на стінах храмів і на різних археологічних знахідках тощо) лише додає окремі деталі й штрихи до існуючої картини, але навряд чи здатний внести принципово нове й оригінальне до існуючих поглядів учених на ту чи іншу проблему давньоруських суспільства і державності.

Як мені уявляється, дослідження історії східнослов'янського суспільства і його державності давньоруської доби мають проводитися двома основними шляхами: 1) знаходження й обґрунтування раніше невстановлених зв'язків поміж фактами, процесами, явищами й історичними особами і 2) оригінальне прочитання вже відомих і коментованих ученими відомостей писемних джерел. У поєднанні із залученням археологічних і етнологічних пам'яток, фонд яких щорічно збагачується, та удосконаленням дослідницького інструментарію істориків ці методи мають принести успіх.

Отже, тема народження й еволюції східнослов'янського суспільства і його державності значною мірою досі залишається маловивченою. Узагальнюючих праць уже давно не з'являлось. Тому автор даної статті не претендує на всебічне і вичерпне її вирішення. Основна увага у ній зосереджена на таких проблемах: чинники формування давньоруського суспільства; виникнення і розвиток у взаємозв'язку етносу і державності; соціально-економічний зміст суспільства, в якому давньоруська народність народилась і розвивалась; державна структура, її творення та еволюція; суспільні інститути влади; князівська влада, її функціонування, способи її здійснення і передання; системи адміністрації, судочинства, збирання данини і стягнення повинностей.

Як згадувалось, історіографія Давньої Русі надзвичайно обширна. Сам характер написання цієї розвідки та її обмежений обсяг не дозволили вдаватися до докладних оглядів наукової літератури. Погляди попередників стисло, предметно і конкретно розглядатимуться в перебігу дослідження. В його основі лежать писемні джерела, насамперед південноруські «Повість временних літ», Київський XII ст. і Галицько-Волинський XIII ст. літописи, чиї свідчення уявляються мені далеко неповністю використаними і витлумаченими в аспекті теми моєї розвідки. Сама ця праця має джерелознавчий напрям.

Отже, причини, чинники, хронологія, основні етапи, обставини і конкретний перебіг формування східнослов'янського суспільства й утворення його державності досі залишаються маловивченими. Ця тема уже понад двохсот років перебуває в фокусі дослідницької уваги вітчизняних істориків. Однак існуючі теоретичні побудови у більшості хибують на зайві схематизм і соціологізм, спираючись більше на логіку та власні історичні уявлення, ніж на об'єктивний і кропіткий аналіз свідчень джерел, хай навіть нечисленних і часто суперечливих. Майже всі дослідники сходяться на думці, що Давньоруська держава народилась і виросла із союзів східнослов'янських племен, однак шляхи й обставини її генезису ледве намічені вченими.

У теоретичному плані проблема утворення державності в ранньосередньовічних суспільствах належить до кола найбільш складних і найменше досліджених. За останні роки кількість публікацій на цю тему зросла. У переважній більшості праці цієї проблематики з'являються в науці країн Заходу і США.

З різних причин вони залишаються невідомими значній частині українських, російських чи білоруських істориків та етнологів. А такі праці, хай вони і побудовані переважно на західноєвропейському або американському фактичному матеріалі, містять важливі теоретичні положення та узагальнення універсального характеру.

Існують серйозні труднощі джерельного плану на шляху етнокультурних і етносоціальних досліджень доби середньовіччя. Адже археологічні пам'ятки мало здатні допомогти у справі етнічної ідентифікації чи диференціації. Бо етнос і археологічна культура є зовсім неоднаковими за змістом поняттями. Писемні ж джерела середньовіччя розрізняють людей, звичайно, не за етнічною приналежністю, а, головним чином, за конфесійною ознакою, політичним чинником або за допомогою протиставлення «свій – чужий»².

В останні десятиліття в міжнародному науковому світі ведуться серйозні дослідження в області теорії етносу, однак до єдності чи хоча б зближення поглядів з багатьох питань поки ще далеко. Майже всі дослідники сходяться на тому, що так званих матеріальних ознак етнічної та етнокультурної спільності (походження, належність до раси, мова, культура, вірування, звичаї) виявляється недостатньо для розмежування людей на племена, народності, нації. Тому багато етнологів і антропологів пов'язують поняття етнічної приналежності зі сферою колективної свідомості, що досліджується в основному соціальною психологією.

Інакше кажучи, одне з перших місць в етнічній ідентифікації посідають самовідчуття і самовизначення людини. Адже не кожна велика спільність людей утворює спільність етнічну, а лише така, що апелює до єдності походження або історичної долі й передбачає можливість окремого територіально-політичного існування³. Роль етнічної самосвідомості виглядає особливо великою у справі етнічної ідентифікації. На жаль, прояви такої самосвідомості рідко прямо і конкретно простежуються в пам'ятках писемності доби раннього середньовіччя на Русі, тобто в XI–XIII ст.

Студіювання етнічних процесів та явищ серйозно утруднюється тією обставиною, що термін «етнос» (так само, як «феодалізм») не є середньовічною або античною дефініцією, це – сучасне слово. Тому вченим буває важко втриматися від привнесення до нього сучасного розуміння. На величезному матеріалі писемних джерел середньовічного Заходу істориками встановлено, що автори того часу як характеристику етнічної єдності (яку вони, зрозуміло, називають інакше) звичайно окреслюють спільність звичаїв, мови, законів. Це саме бачимо в «Повісті временних літ», коли Нестор описує різні слов'янські племена: «Имяху бо [слов'яни] обычаи свои, и законъ отецъ своих, и преданья, каждо свой нравъ»; «А словеньскый языкъ и рускый одно есть»⁴.

² Литаврин Г.Г., Наумов Е.П. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности. – Москва, 1991. – С.232.

³ Клейн Л. Горькие мысли «привередливого рецензента» об учении Л.Н.Гумилёва // Нева. – 1992. – №4. – С.235–236.

⁴ Повесть временных лет / Подгот. текста, перев., ст. и комм. Д.С.Лихачёва. 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.10, 16. У давньоруській мові слово «языкъ» означало і мову, і народ.

Та всі ті ознаки культурноетнічної спільності, що їх називають давні джерела, не дають можливості вирізняти етнічні об'єднання, окремих індівидів або їх групи. Виникає думка, що середньовічні автори найчастіше встановлювали етнічну приналежність у політичному контексті, а сама категорія етносу сприймалась як функція обставин, які мали головне значення при встановленні відносин панування і підкорення⁵. Отже, дослідження етнічної еволюції, вивчення процесів формування народу само собою виявляється недостатнім для встановлення загальних закономірностей і локальних особливостей утворення держав і культурно-етнічних спільностей у Східній Європі, так само, як і в будь-якому іншому регіоні Землі. З приводу терміна «народність» в останні роки ведуться нескінченні дискусії. Багато хто вважає його формальним і таким, що неповністю відбиває сутність того чи іншого етнічного об'єднання.

Можливо, етнологи в майбутньому запропонують інше визначення культурно-етнічної спільності на Русі часів раннього і розвинутого середньовіччя. Що ж до давньоруської народності, то як її не називати – народністю чи етносоціальним і культурним об'єднанням людей, – політично і національно неупереджений дослідник повинен погодитися з тим, що вітчизняні джерела XI–XIII ст. створюють у читача відчуття єдиного народу, який жив на спільній території, від Чорного моря до озера Ільмень, від Карпат до Волги. Це, зрозуміла річ, не означає того, ніби ця народність була об'єднаною, згуртованою і монолітною. Адже всі процеси і явища часів середньовіччя, і не лише на Русі, а взагалі у середньовічному світі, відзначались відносністю, незавершеністю тощо. Відносною була і єдність давньоруської народності. Її перші складові частини, союзи племен і племінні княжіння різнились одна від одної значними мовними, культурними і побутовими особливостями. Але те, що їх об'єднувало, було сильнішим від того, що розмежовувало.

У студіях проблеми утворення давньоруської народності необхідно враховувати не лише етнічні й культурні чинники, а й соціально-економічні умови її буття, різноманітні процеси і явища, що відбувались у східнослов'янському суспільстві. При цьому не можна обминути увагою обставини і хронологію еволюції самого цього суспільства, що протягом IX–XI ст. пройшло стадії розвитку родоплемінного і ранньофеодального ладу.

Довгий час історики, і не лише вітчизняні, перебільшували роль соціально-економічних відносин у житті середньовічного суспільства. Це було характерним і для радянської, і для зарубіжної історіографії ще недавнього минулого. Станом продуктивних сил та виробничих відносин, перебігом їх розвитку пояснювали універсально і здебільшого прямолінійно часом ледве помітні у джерелах особливості культурного, духовного, релігійного життя давніх людей. У наш час багато хто вдався до іншої крайності, узагалі намагаючись відкинути роль суспільно-економічних чинників в еволюції суспільства та розглядати як самостійні, незалежні від суворих реалій життя процеси культурної, духовної, релігійної історії.

⁵ Geary P.J. Ethnic identity as a situational construct in the Early Middle ages // *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. – Bd.113. – 1985. – S.16.

Дійшло до того, що навіть серед частини фахівців стало звичним уникати понять, пов'язаних із формаційним дослідженням історичного процесу: родоплемінний і рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм тощо. Та як би комусь не хотілось якнайшвидше позбутися марксистського впливу на історіософію⁶, доведеться визнати, що формаційний метод вивчення історичного процесу належить до основних методологічних засад світової науки нашого часу. Це поняття народилось задовго до того, коли до нього звернулися К.Маркс і Ф.Енгельс. Воно відбиває об'єктивну реальність історичної еволюції суспільства, роблячи акцент на головному в людських стосунках: характері та змісті власності, соціально-економічних, культурних, ієрархічних зв'язках між членами суспільства, його структурі.

Щоб підкріпити сказане, звернусь до авторитету великого знавця і теоретика історії середньовіччя – французького історика й культуролога Жака Ле Гоффа, котрий вважає, що феодальна система була універсальним способом економічної експлуатації, схема якої за всієї типологічної та географічної розмаїтості залишається однаковою: «Феодальна система – це по суті привласнення сеньйоральним класом, церковним і світським, усього сільського додаткового продукту, забезпеченого працею селянської маси. Ця експлуатація здійснюється в умовах, що позбавляють селян можливості брати участь в економічному прогресі». Ж. Ле Гофф бачить у феодализмі насамперед систему особистих зв'язків, що ієрархічно пов'язували членів вищого шару суспільства. «Оскільки найбільш важливі питання суспільного життя зосередились навколо земельних надань сюзеренів васалам, це підводить під феодалізм аграрну базу і дає ясно зрозуміти, що феодалізм – це насамперед система землеволодіння і землекористування»⁷. Погляди Ж. Ле Гоффа поширені у сучасній історіографії. Проте французький учений не абсолютизує ролі феодальних стосунків в історії середньовіччя. Не варто робити цього й нам⁸.

Вимагає коректив поширена в науці теза, нібито державність у східних слов'ян виникає лише тоді, коли в їхньому середовищі встановлюється класовий лад. Засвідчене письмовими джерелами існування Давньоруської держави визнавалось, та й досі багатьма визнається, вирішальним доказом побутування феодального способу виробництва на Русі. Свого часу навіть тонкий знавець давньоруської історії Л.В.Черепнін визнавав це⁹. Тим часом, і в докласових суспільствах існувало немало держав. Наприклад, державним (чи переддержавним, що не має принципової різниці) утворенням у родоплемінному

⁶ Не варто драматизувати наслідки кризи марксистської методології. Це природна річ, здавна методологічні системи послідовно й неухильно змінюють одна одну. На середину XX ст. вичерпав себе популярний до того позитивізм, у наш час, поряд із марксизмом, втратили авторитет структуралізм і кліометрія (див.: Histoire et sciences sociales: un tournant critique? // Annales: E.S. (Paris). – 1988. – №2. – Р.291–293). Кінець XX – початок XXI ст. узагалі ознаменувався народженням нових методик і методологій історії.

⁷ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. – Москва, 1992. – С.89, 212 та ін.

⁸ У сучасній історичній антропології загальноновизнана теза, згідно з якою в еволюції суспільства взаємодіють усі три його складових елементи: економічна структура, соціальна організація та культура (див.: Tentons l'expérience // Annales: E.S.C. – 1989. – №6. – Р.1320).

⁹ Черепнін Л.В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. – Москва, 1972. – С.145.

середовищі була, на мій погляд, слов'янська «держава Само», яка виникла у VII ст. на Середньому Дунаї¹⁰.

Одним із важливих показників державності вважається існування одноосібної (князівської) влади. Вона виникає у східнослов'янському суспільстві за родоплемінного ладу, коли союзи племен набирали сили. Початкові повідомлення про владних руських князів (вождів) з'являються у джерелах близько середини IX ст. Піднесення носіїв влади над масою населеників країни виявилось, зокрема, у висуненні одноосібних і далі спадкових правителів, що відбилось у формулюваннях літописців та хроністів, які розповідали про східнослов'янську етнокультурну спільноту.

У свідченнях Нестора про розселення східнослов'янських племен та їхні подальші долі привертає увагу насамперед те, що у джерелі довгий час виступали одні племінні назви: поляни, древляни, радимичі, словени та ін. Всі вони названі безособово, загальною масою населення союзів племен або племінних княжінь, і це об'єктивно відповідало етносоціальному рівневі розвитку тих об'єднань. Вождів «родів» (союзів племен і навіть племінних княжінь) літописці зовсім не згадують. Чи не єдиний виняток – історія Кия, Щека й Хорива, яку Нестор розповів так докладно, мабуть, лише завдяки полеміці з новгородським книжником, котрий поставив під сумнів князівську гідність глави полянського союзу племен¹¹.

Розповіді книжників про східних слов'ян тотожні за змістом і формою для всього додержавного часу в історії східнослов'янської спільноти: «Тако же и ти словене пришедше и седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии древляне...»; «поляномъ же живущемъ особе, яко же рекохомъ, сущимъ отъ рода словеньска, и нарекошася поляне»; «быша обидимы [поляни] древляны и инеми околними»¹². Навіть у легендарних словах Нестора про неможливість сплати полянами данини мечами хозарам¹³ (що явно відносяться до часів існування племінних княжінь) поляни виступають суцільною масою, їх князь (чи князі) не названий і навіть не згадано про його існування. Це важко пояснити неухважністю літописця, адже він не забув сказати про хозарського князя та його старійшин («несоша козари [меч] ко князю своему и къ старейшинымъ своимъ») ¹⁴. Імовірно, Нестор міг знати, що в ті часи у полян не існувало одноосібної (князівської) влади, але далі зауважив, що в його час становище змінилось: «Володеють бо козари руськыи князи и до днешнего дне»¹⁵.

Східнослов'янське суспільство до початку XI ст. залишалось докласовим (пізнім родоплемінним), тоді як перше державне утворення в їхньому середовищі склалося ще на середину IX ст.: Київське князівство Аскольда. Ця перша, ще не Давньоруська (охоплювала лише Наддніпрянщину) держава, була

¹⁰ Авенариус А. «Государство Само» // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. – Москва, 1987.

¹¹ Повесть временных лет. – С.9–10.

¹² Там же. – С.8, 10–11.

¹³ Що явно прославляє полян.

¹⁴ Повесть временных лет. – С.12.

¹⁵ Там же.

майже не консолідованою, з нерозвиненими системами правління, суду й збирання данини¹⁶, але вона мала основні ознаки державного утворення.

Свідчення літописців щодо східнослов'янського суспільства персоніфікуються з другої половини IX ст. Сповістивши під напівлегендарним 882 р. про прихід до Києва воевод Рюрика (його «мужей»), «Повість временних літ» веде далі: «Аскольдъ же и Диръ остаа вѣ граде семь, и многи варягы съвокуписта, и начаста владети Польскою [Полянською] землею; Рюрику же княжашу в Новгороде»¹⁷. Із того часу книжники у своїх текстах завжди називають імена князів, чільних постатей історичного процесу. Розповідаючи про події в Полянській землі та світі, Нестор мовить: «Иде Аскольдъ и Диръ на Греки»¹⁸, але не «идоша поляне на Грекъ», як могло бути сказано ним про події недавнього минулого. Наступне утвердження Рюриковичів у Києві, проголошення міста столицею Русі інституціонувало князівську владу, зробило її спадковою, тоді як в родоплемінному суспільстві влада вождів переходила не до їхніх найближчих родичів, а належала людям із верхівки їхнього роду або племені. У спадковості влади наука вбачає одну з ознак державності¹⁹.

У літописній розповіді про прибуття Олега до Києва з Півночі свідомо проводиться ідея спадковості влади князя. Він вищий від місцевих князів, бо є наступником князя Рюрика: «Вы нестѣ князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа»²⁰, и вынесоша Игоря: «А се есть сынъ Рюриковъ»²¹. Цими словами наголошується на вищій обраності людей, котрі належали до князівського роду. Попередник Нестора, складач Найдавнішого Київського ізводу (1037–1039 рр.), реконструйованого О.О.Шахматовим, теж відстоював думку про законність і спадковість влади Аскольда й Діра, задля чого проголосив їх ... наступниками Кия, Щека і Хорива: «И по сихъ братьи княжаста Кыеве Аскольдъ и Диръ и беаста владеюща Полями (полянами – М.К.)»²².

У 850-х рр. на Середній Наддніпрянщині існувало протодержавне об'єднання східних слов'ян. Історики й археологи найменували його «Руською землею». Злиття союзів племен і згуртування їх у цій «Руській землі» в етнокультурну спільність не відбилось у писемних джерелах. Неодноразово робилися спроби дослідити й визначити її на археологічному матеріалі²³. Вони потребують продовження і конкретизації. Проте літописи дають деякі підстави припускати виникнення першої східнослов'янської протодержави саме на середину IX ст. (князівство Аскольда й Діра). Однак феодальні відносини

¹⁶ Котляр М.Ф. Утворення Давньоруської держави. – К., 1993. – С.24–25.

¹⁷ Повість временных лет. – С.13. Рюрик тоді або княжив у Ладозі, або сидів на Городищі, поблизу майбутнього Новгорода, що виник близько середини X ст.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див., напр.: Service E.R. Origin of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. – New York, 1975. – P.15–16, 74–75 та ін.

²⁰ Насправді Олег не належав до роду Рюрика, а був лише його воеводою.

²¹ Повість временных лет. – С.14.

²² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.322–323.

²³ Див.: Рогов А.Н., Флоря Б.Н. Формирование самосознания древнерусской народности // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982. – С.101–103.

зароджуються в регіоні на кінець X ст. Тому утворення державності та становлення князівської влади там розпочалось і тривалий час проходило в умовах родоплемінного суспільства. Навіть якщо назвати те суспільство перехідним від родоплемінного до феодального ладу, доводиться визнати, що паростки нового соціального укладу тоді ледь пробивалися, не змінюючи хоч трохи його суспільно-економічної суті.

Перші достовірні свідчення про народження давньоруської вже державності відносяться до часу князювання Олега в Києві. Однак існує свідчення авторитетного Новгородського літопису, який, за переконанням О.О.Шахматова, повніше від інших відбив Найдавніший ізвод 1037–1039 рр.: «И по сих, братии той²⁴, приидоста два варяга, и нарекоста князема: одному бе имя Аскольдъ, а другому Диръ; и беста княжаща в Кieve и владеюща полями [полями], и беша ратнии с древляны и съ улицы»²⁵. Думаю, у світлі цієї звістки стануть зрозумілішими пізніші війни Олега і його наступника Ігоря з цими племенами. У літописі йшлося про «окняження» територій племінних князів улчів і древлян, про обкладення їх даниною. Це повідомлення Новгородського першого літопису молодшого ізводу кореспондується зі свідченням пізнього Никонівського ізводу під умовним 865 р.: «Того же лета воеваша Аскольдъ и Диръ полочанъ и много зла створиша»²⁶. Сучасне джерелознавство недовіжливо ставиться до ранніх звісток Никонівського ізводу. Проте це його свідчення заслуговує на довір'я, бо перегукується зі словами «Повісті» під 862-м, знову-таки умовним роком: «И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро. И по темъ городомъ суть находници варязи»²⁷.

Виникнення на Наддніпрянщині за Аскольда політичної структури, якій були притаманні організованість, а також соціальне розшарування (стратифіковане суспільство²⁸) і князівська влада з її основними ознаками, засвідчує знаменитий похід русі під проводом цього князя на Царгород у 860 р. У «Повісті временних літ» він хибно датований 866 р. Велетенські масштаби і сам характер цього походу, відбиті давньоруським літописом, візантійськими і західно-європейськими сучасниками, серед яких був і константинопольський патріарх Фотій²⁹, позбавляють істориків можливості розглядати його як типовий для родоплемінного ладу набіг «варварів» на заможних сусідів. То була зовнішньополітична дія молодої держави і вияв волі її правлячої страти. Зате в рамки подібних набігів укладаються описані в житіях Стефана Сурозького і Георгія Амастридського попередні напади русів на візантійські міста Причорномор'я – Сурож та Амастриду наприкінці VIII – у першій третині IX ст. Київське

²⁴ Кия, Щека й Хорива.

²⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.106.

²⁶ Полное собрание русских летописей. – Т.IX: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1862. – С.97.

²⁷ Повесть временных лет. – С.13.

²⁸ Див.: *Fried M. The Evolution of Political Society.* – London, 1967. – P.185–186.

²⁹ Див.: *Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения.* – Москва, 2003.

князівство Аскольда (історики дійшли висновку, що вони з Діром правили в різний час, раніше Аскольд, а потім Дір) стало тим етносоціальним і політичним осердям, навколо якого почала складатися Давньоруська державність зі столицею в Києві.

Стадіально близькою до князівства Аскольда залишалася перший час і Давньоруська вже держава, виникнення якої наука пов'язує з об'єднанням східнослов'янських Півдня і Півночі близько 882 р. Структура цього державного утворення залишалася аморфною і за Олега (882–912 рр.), і за Ігоря (912–944 рр.). Вхідження племінних об'єднань до складу держави, що перебувала на стадії творення, довгий час залишалося німічним. Зміна князя в Києві звичайно приводила до відпадиння сильних союзів племен від Києва. Під 913 р. «Повість временних літ» умістила запис: «Поча княжити Игорь по Олзе... И деревляне затворишася от Игоря по Олгове смерти»³⁰. «Затворишася» означало, що древлянські старійшини зачинили брами своїх городків і перестали платити данину Києву, коритися його дружинникам і тим, хто чинив суд від імені князя. Так само й Ользі, і Володимирі Святославичу доводилося починати князювання з повернення під свою владу відпалих було племінних союзів і княжінь. Стягнення данини (в той час «полюддя») було насильницьким і ненормованим, влада і суд хіба що спорадично здійснювалися на підвладній київському князеві території. Племінні вожді на місцях поводитися як суверенні правителі. Таким був початковий етап формування державності в давньоруському суспільстві.

На думку Г.В.Абрамовича, часи Олега та Ігоря не внесли принципових змін до суспільно-економічних відносин у Давньоруській державі. Йому бачилося, що ці відносини суттєво не відрізнялись від тих, які панували у суспільстві попереднього часу³¹. Думаю, що це було не так. Помилкою можна вважати його думку, начебто обидва князі віддавали перевагу зовнішній політиці перед внутрішньою. Вони були будівничими першого етапу державності на Русі й виконували свою місію доступними їм засобами. Не варто вимагати від них більшого, ніж вони могли зробити.

Другий етап еволюції державності на Русі починається за князювання наступниці Ігоря – Ольги (944–964 рр.). Вона рішуче впорядковувала методи і норми стягування данини, організувала опорні пункти центрального уряду на місцях, поширила адміністративну й судову системи на підвладні Києву землі³². Діяльність Ольги сприяла згуртуванню племінних княжінь і союзів, злиття їхніх земель у державну територію Київської Русі. Розумні, далекоглядні й цілеспрямовані дії княгині стали вирішальним кроком на шляху одержавлення земель тих племінних союзів і княжінь. Цей другий етап утворення державності завершується на початку князювання Володимира Святославича (978–1015 рр.), коли племінні об'єднання остаточно закріплюються у складі держави, що зробило її більш згуртованою, а внутрішні соціальні, культурні й

³⁰ Повесть временных лет. – С.21.

³¹ Абрамович Г.В. К вопросу о критериях раннего феодализма на Руси и стадийности его перехода в развитой феодализм // История СССР. – 1981. – №2. – С.71.

³² Повесть временных лет. – С.29.

політичні зв'язки більш сталими та міцними. Тоді держава починає перетворюватися на феодальну.

Літописці наголошують на тому, що в останній чверті X ст. князівська влада, залишаючись спадковою, робиться одноосібною. Уперше поняття «єдиновладдя» в «Повісті» застосовано до старшого брата Володимира – Ярополка Святославича³³ під 1078 р.: «А Ярополкъ посадники своя посади в Новгороде, и бе володея единъ в Руси»³⁴. Проте єдиновладдя Ярополка було миттєвим і суттєво не вплинуло на характер правління в державі.

Заклучний період утворення давньоруської державності припадає на князювання Володимира та його сина Ярослава (1019–1054 рр.). За Володимира князівська влада, залишаючись спадковою, робиться ще й одноосібною. Прихід його до влади літописець відзначив словами: «И нача княжити Володимерь въ Києве единъ»³⁵, тобто єдиновладно. За Володимира та Ярослава в основному завершився тривалий, складний і різнобічний процес формування державності в давньоруському суспільстві³⁶.

Ця державність попервах мала особливу форму, властиву суспільствам переходної доби. Варто прийняти належне О.О.Мельниковій вдале визначення Давньоруської держави IX – більшої частини X ст. як дружинної³⁷. Адже панівний прошарок такої держави складався з верхівки князівської дружини («старшая», «лучшая» дружина), дружинники впродовж тривалого часу становили елементарний апарат управління, вони ж збирали данину й чинили суд.

Історики розглядають Київську Русь часів Володимира та Ярослава як єдиновладну, одноосібну монархію, розуміючи умовність такого визначення. Державна структура була тоді загалом сталою, – для ранньосередньовічних часів, звичайно, – відпрацьовані системи управління, збирання данини і судочинства (за Ярослава створено перший писемний правовий кодекс – «Правду руську»), на місцях замість плеємінних вождів сиділи князівські посадники (сини великого князя і його бояри), котрі здійснювали верховну волю та владу³⁸. Успішні дії обох госуларів проти кочовиків причорноморських степів, активна міжнародна політика, нарешті запровадження й поширення християнства як державної релігії – усе це зміцнило князівську владу, піднесло авторитет керівника держави. У часи Володимира та Ярослава на Русі почав складатися примітивний державний апарат із князівських дружинників.

³³ Єдиновладним у літописах виглядає вже Рюрик у такому повідомленні: «По двою же лету умре Синеусъ и брат его Труворъ, и прия власть единъ Рюрикъ, обою брату власть, и нача владети единъ» (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.107). Однак наведена цитата ставить під сумнів таку думку, принаймні у словах щодо єдиновладдя Рюрика. Думаю, що на це місце джерела вилінули розповіді пізніших літописців про єдиновладді князювання Ярополка й Володимира.

³⁴ Повесть временных лет. – С.35.

³⁵ Там же. – С.37.

³⁶ Котляр М.Ф. Генезис східнослов'янської державності // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. – К., 1995.

³⁷ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства: Спорные проблемы. – Москва, 1992. – С.39.

³⁸ Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Исторические записки. – Вып.89. – Москва, 1972. – С.359–360.

В останні десятиліття правління Володимира завершується існування дружинної форми державності. Давньоруська держава поступово набуває ранньо-феодальної структури³⁹.

Доводиться визнати, проте, що єдиновладдя і Володимира, і Ярослава великою мірою трималося на особистих талантах, силі, авторитеті обох государів. Величезна територія держави, яка стрімко складалась, у роки їхнього володарювання ще не була повністю освоєна. Почасти тому по смерті Ярослава 1054 р. до влади прийшов тріумвірат його старших синів – Ізяслава, Святослава, Всеволода. Причиною цього була насамперед правова невизначеність «ряду» (заповіту) Ярослава Володимировича, в якому він уник прямої вказівки на старшого сина Ізяслава як на свого наступника на київському столі⁴⁰. Крім того, сам Ізяслав, за свідченням літописів, не мав необхідних для керівника держави рис, сильного характеру, тому й поділив владу з братами. Літописи, певна річ, не знають латинського слова «тріумвірат». Вони називають таке правління інакше: «Ярославичи же триє»⁴¹. Джерела зберегли чимало свідчень діяльності й дієвості тріумвірату.

Троє Ярославичів майже двадцять років спільно керували давньоруськими справами. Вони намагались утримати Руську землю у своїх руках, розділивши її між собою на тини. Двох молодших братів, Ігоря і В'ячеслава, вони відсунули на другий план, а по їхній кончині (В'ячеслав помер 1057, Ігор – 1060 рр.) поділили між собою їхні волості. Синам померлих братів тріумвіри не дали нічого з батьківських спадків, перетворивши їх на князів-ізгоїв. Правління тріумвірату загалом сприяло стабільності політичної обстановки на Русі. Та з перебігом часу він вичерпав себе. Початком його розпаду стали події 1068 р., коли тріумвіри були розбиті половцями в битві на р. Альті, а далі повсталі кияни вигнали з міста Ізяслава і звели на стіл недружнього Ярославичам полоцького князя Всеслава. Через півроку Ізяслав Ярославич із польською підмогою повернувся на Русь і покарав повсталих⁴². Та напруженість поміж братами наростала, і на початку 1073 р. Святослав і Всеволод перетворили тріумвірат на дуумвірат, вигнавши з країни свого старшого брата Ізяслава⁴³.

Із того часу й до другого десятиліття XII ст. на Русі правлять дуумвірати князів. Справа полягала не тільки в нездатності тих чи інших київських государів Ярославичів зосередити владу у своїх руках. Сама держава в той час залишалась недосить об'єднаною і згуртованою. Доводилось досягати рівноваги поміж князями із різних руських земель, тримати їх у покорі об'єднаними силами дуумвірів – найсильніших і найвпливовіших государів. Новим дуумвіратом стало співправління Святослава і Всеволода Ярославичів (1073–1076 рр.). Поміж ними не було рівності. За володіннями, матеріальними ресурсами і військовою потугою Святослав набагато

³⁹ Див.: Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России // История СССР. – 1991. – №4. – С.56–57.

⁴⁰ Повесть временных лет. – С.70.

⁴¹ Там же. – С.72.

⁴² Там же. – С.73–75.

⁴³ Там же. – С.78–79.

переважав Всеволода і по суті правив у дуумвіраті. Він прагнув єдиновладдя, і тільки смерть зупинила його⁴⁴. Улітку наступного, 1077-го, року з вигнання повернувся Ізяслав, і Всеволод віддав йому київський стіл. Він почав правити спільно зі Всеволодом. Цей новий дуумвірат, що склався, мабуть, за інерцією, *de facto*, виявився швидкоплинним і діяв трохи більше року. З жовтня 1078 р. Ізяслав загинув у битві зі своїми небожами (князями-ізгоями) Олегом Святославичем і Борисом В'ячеславичем, котрі збройним шляхом намагались одержати батьківські землі⁴⁵.

У жовтні 1078 р. на київський стіл сів останній серед тріумвірів-Ярославичів – Всеволод. Проте його правління (1078–1093 рр.) не стало часами реставрації одноосібної монархії на Русі, про що часом можна прочитати в науковій та особливо популярній літературі. Адже Всеволод залучив до керівництва країною старшого сина Володимира (Мономаха). Родинний дуумвірат батька й сина протримався до смерті Всеволода і стабілізував політичне становище на Русі. Дієвість цього монархічного дуумвірату засвідчено «Повістю временних літ». У літописі Володимир діє звичайно від імені Всеволода, виконуючи головні обов'язки загальноруського князя: замість нього веде військо в походи, залагоджує стосунки поміж князями, у разі необхідності приборкує їх. У 1080 р. «заратишася торци переяславьстии на Русь, Всеволодъ же посла на ня сына своего Володимера». Через чотири роки по тому князі-ізгої Ростиславичі вигнали з Володимира-Волинського Ярополка Ізяславича. «И посла Всеволодъ Володимера, сына своего, и выгна Ростиславича и посади Ярополка Володимери»⁴⁶. У ролі одного з дуумвірів Володимир чітко діє в літописній статті 1086 р.: «Приде Ярополкъ из Ляховъ, и створи миръ с Володимеромъ, и иде Володимеръ вспять Чернигову (де княжив з 1078 р. – М.К.). Ярополкъ же седе Володимери»⁴⁷.

Незадовго до того Давид Ігоревич одержав від Всеволода і Мономаха Дорогобуж. Це не могло не стривожити Ярополка. Напевно, волинський князь слушно побачив у пожалуванні Давидові розташованого недалеко від Володимира-Волинського Дорогобужа намагання київського государя позбавити його Волині взагалі. Тому-то й зважився на відчайдушний і непередбачуваний крок. Під 1085 р. (насправді це сталося в 1086-му) «Повість», що відверто симпатизувала старшому Ізяславичу, відзначила: «Ярополкъ же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злых советникъ». Дізнавшись про це, київський государ послав проти нього Мономаха. Ярополк не став чинити опору, а втік до Польщі, залишивши в Луцьку дружину і всю родину. А «Володимеръ же посади Давыда Володимери, въ Ярополка место»⁴⁸. Так виправдались найгірші побоювання Ярополка Ізяславича. Його суперник заволодів-таки Володимиром-Волинським. Тому через рік «приде Ярополкъ изъ Ляховъ и створи миръ съ Володимеромъ [...] Ярополкъ же седе Володимери»⁴⁹.

⁴⁴ Повесьть временных лет. – С.85.

⁴⁵ Там же. – С.85–86.

⁴⁶ Там же. – С.87.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

Здавалося, Мономах відновив status quo. Але того самого, 1086-го, року Ярополк, якому, певно, не переставала дошкуляти загрозлива присутність Давида поблизу Володимира, несподівано для Всеволода й Мономаха рушив на належний Ростиславичам Звенигород-Галицький і на шляху туди загинув від руки підсланого, мабуть, учорашнім ізгоем Рюриком Ростиславичем якогось Нерядця – не випадково після вбивства Ярополка той Нерядець утік до Рюрика в Перемишль⁵⁰. А Давид незабаром по тому знову сів у Володимирі-Волинському. Варто відзначити дивовижну солідарність ізгоїв у відстоювання своїх примарних отчин, навіть тоді, коли їх розділяли незгоди і навіть ворожнеча. Остання далася взнаки повною мірою лише через десять років між Давидом Ігоровичем і Ростиславичами. Але тоді, 1087 р., вони з'єднаною лавою пішли на Ярополка, адже в ньому небезпідставно бачили наступника Всеволода на київському столі.

Велемовно й урочисто повідавши про кончину та помпезне поховання Ярополка в київській церкві Св. Петра⁵¹, Нестор далі на десять років (!) неначе забуває про долі Волинської землі та її князів. Але з подальших розповідей «Повісті временних літ», зокрема з викладу рішень Любецького з'їзду князів 1097 р., стає зрозумілим, що Всеволод із Мономахом тоді вирішили розділити цю землю на кілька волостей. Левову її частку зі стольним Володимиром-Волинським одержав Давид Ігорович. Берестейську землю київський государ віддав Святополкові, братові загиблого Ярополка (як додаток до Турово-Пінської волості), а собі взяв Погорину, приєднавши її до власного київського домену⁵².

Для розуміння ситуації важливим виявляється те, що Давид заволодів виділенням 1054 р. Ярославом Володимировичем його батькові Ігореві стольним Володимиром із волостю. Однак на цьому він не заспокоївся і продовжував претендувати на інші волості, хай і належні іншим Ярославичам. Короткозора політика Києва щодо замирення загарбника в підсумку призвела до страшного злочину у княжій родині, скоєного Давидом одразу по завершенні з'їзду в Любечі. Чи було офіційне одержання Давидом Ігоровичем батьківського Володимира простим збігом обставин? Навряд. Занадто активно й відкрито домагався він Волині, щоб Всеволод із сином могли закрити на це очі. Вони думали, мабуть, що бунтівного ізгоя можна втихомирить, надавши йому значне володіння, і він одержав свою отчину. Так уперше на Русі фактично було віддано данину отчинному порядку заміщення княжих столів – задовго до Любецького з'їзду (1097 р.), на якому Ярославичі погодилися з таким порядком⁵³.

Але ж отчинний порядок підривав саму ідею і практику єдиновладної монархії, призводив до її структурного послаблення. Б.Д. Греков уважав наївним літописне пояснення нездатності Всеволода Ярославича тримати у покорі ізгоїв його старістю й неміччю. Історик писав, що тоді вже настали «нові часи» і приєднався до думки С.М. Соловйова, що за Всеволода почалася боротьба за

⁵⁰ Там же. – С.88.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же. – С.110. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Л., 1905. – С.77; Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории: Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.49.

⁵³ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – Санкт-Петербург, 1998. – С.207–214.

створення відособлених від Києва «вотчин-княжінь»⁵⁴. Неупереджене читання літопису за кінець XI – першу половину XII ст. загалом підтверджує цю тезу, хай боротьба за вотчини й розгорнулася дещо пізніше, у 1130-х рр.

Думаю, що мав рацію О.Є.Пресняков, коли стверджував, що ізгої розхитували підвалини держави, а Всеволод був не у силі довести до кінця політику концентрації волостей і пішов на поступки отчичам окремих частин Руської землі. Ці поступки підготували рішення Любецького з'їзду⁵⁵. Але при цьому він так само, як і більшість істориків, не враховував тієї важливої обставини, що Всеволод Ярославич правив на Русі не одноосібно, а в родинному дуумвіраті з сином Мономахом⁵⁶.

Важко нині відповісти на запитання: чим була викликана непослідовність київських дуумвірів у справі об'єднання держави (до чого вони явно прагнули) і, відповідно, утриманні в покорі підвладних їм князів? Можна було б пояснити її м'якою й поступливою вдачею Всеволода Ярославича, його небажанням удаватися до сили навіть тоді, коли, здавалося, без цього не обійтися. Але ж він мав сина та співправителя Володимира, котрому було не позичати ані державного розуму, ані рішучості, ані полководницького вміння, що він не раз демонстрував упродовж тривалої військової й дипломатичної кар'єри. Напевно щось, не підвладне Всеволодові та Володимирові, перешкоджало їм постійно утримувати в покорі князів-ізгоїв.

Це «щось» лежало, на мій погляд, в юридичній площині. Адже правове поле «ряду» 1054 р. у сфері престолонаслідування й розподілу волостей обмежувалось єдиним, першим, поколінням Ярославичів, п'ятьма синами старого князя. Навіть старший і дорослий на той час онук Ярослава – Ростислав Володимирович не був унесений до «ряду». І хоча не існує впевненості в тому, що заповіт Ярослава Володимировича дійшов до нас у повному, не викривленому вигляді, історикові доводиться виходити з відображеного в літописах тексту. Мабуть, тому Всеволод Ярославич і його син мали враховувати прагнення ізгоїв одержати батьківські спадки, здаючи собі справу з того, що ті прагнення мають під собою підстави. Принаймні, моральні.

Як би там не було, Всеволод із Мономахом на початок 1090-х рр. загалом задовольнили претензії небожів на більші чи менші волості. Здавалося б, останні роки життя старого государя могли минути мирно та спокійно. Цього не сталося. Небожі вимагали від нього все нових і нових волостей, а йому (реально Мономахові) доводилось або задовольняти їхні апетити, або гримати на них, і це затьмарювало життя Всеволода Ярославича («Сядящю бо ему Кыеве, печаль бысть ему от сыновець своихъ, яко начаша ему стужати, хотя власти (волості – М.К.) ов сея, ово же другие; сей же, омиряя их, раздаваше власти имъ»⁵⁷). Ці, не названі літописцем, небожі й були ізгоями.

Безпосередні та щирі слова Нестора свідчать насамперед про загальну неуспішність миротворчої політики Всеволода і Володимира стосовно ізгоїв.

⁵⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.499.

⁵⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси... – С.48.

⁵⁶ Котляр М.Ф. Князі-ізгої та удільна роздробленість Русі // Український історичний журнал. – 2011. – №3.

⁵⁷ Повесть временных лет. – С.91–92.

Вона не принесла батькові й синові задоволення, а державі – єдності. Залишаючи цей світ, Всеволод покинув Русь, на яку насувалася хвиля усобиць. Вона затопила країну вже через рік по його смерті.

Не дивно тому, що коли 13 квітня 1093 р. помер Всеволод Ярославич, князі й бояри, при звичаєні до того, що в державі фактично правив Володимир Мономах, сподівалися на його вокняжіння в Києві. Але Володимир учинив інакше. У той час він вирішив дотриматися традиційного принципу заміщення київського стола – родового старійшинства, за яким влада передавалася старійшому в князівському роді. А серед онуків Ярослава таким був Святополк, адже доводився сином старшому серед Ярославичів – Ізяславові. Святополку й передав Мономах київський стіл. А сам поїхав княжити до Чернігова⁵⁸. Наступним за старшинством після Святополка серед онуків Ярослава Володимировича був Олег Святославич – жадібна й нерозбірлива у засобах людина, що він яскраво продемонстрував у 1094–1097 рр. Так само не мав високих моральних рис і державного розуму інший онук Ярослава – Давид Ігорович. Обидва князі в 1090-х рр. особливо дошкуляли київській владі.

На перший погляд, на Русі відновилася одноосібна монархія. Проте цього не сталося. Уже на початку перебування на київському столі, у травні 1093 р. Святополк Ізяславич запропонував Володимирові Всеволодичу разом керувати державою. Бояри Святополка порадили йому: «Послися к брату своєму Володимеру, да бы ти помоглѣ». Мономах охоче відгукнувся на прохання Святополка⁵⁹. Мабуть, дуумвірат Святополк–Мономах утворився 1094 р., коли Олег Святославич змусив Володимира Мономаха повернути йому Чернігів із князівством і податися до батьківського Переяславля.

Але активна діяльність дуумвірів почалася лише наприкінці лютого 1096 р., коли вони скликали південноруських князів для походу проти половецьких ханів. Лише Олег Святославич ухилився від участі у загальноруській справі, адже здавна спирався на половців у міжусобній боротьбі. Дуумвіри приборкали Олега й у покарання відібрали в нього Чернігів із землею, віддавши його молодшому братові Олега – Давидові⁶⁰. Відтоді дуумвірат постійно діяв аж до кінця життя Святополка. Причини його стійкості полягали, з одного боку, у постійній небезпеці від половців, з іншого – у необхідності приборкання міжкнязівських чвар на Русі, насамперед утихомирення чернігівських Святославичів.

Смерть Святополка (16 квітня 1113 р.) призвела до одноосібного вокняжіння в Києві Володимира Всеволодича Мономаха й відновлення на короткий час (востаннє в історії Русі!) *одноосібної* монархії. Його не надто довге правління (1113–1125 рр.) призвело нарешті до стабілізації й підвищення ролі центральної влади, зміцнення держави та незмірного піднесення авторитету государя⁶¹. Єдиновладність Володимира виявилась у тому, що він, подібно до свого прадіда Володимира Святославича й діда Ярослава Мудрого, вільно та

⁵⁸ Там же. – С.92.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. – С.95, 97, 109–110. Це сталося на Любецькому з'їзді князів 1097 р.

⁶¹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси... – С.63, 69.

за власною волею переводив князів-родичів з однієї волості до іншої, не беручи до уваги ані принципів родового старійшинства, ані отчинності.

У 1117 р. його старший небіж Ярослав Святополчич у голос висловив невдоволення тим, що Мономах перевів із Новгороду Великого поближче до Києва, у Білгород, свого старшого сина Мстислава, щоб передати тому у спадок київський престол. Це порушувало порядок родового старійшинства, за яким першим претендентом на загальноруську владу був саме Ярослав. Лише слів обурення останнього вистачило для того, щоб Володимир Всеволодич зібрав покірних йому князів, пішов на того, котрий сидів тоді у Володимирі-Волинському, і силою приборкав його: «И наказавъ его Володимеръ о всемъ, веля ему к собе приходить: “Когда ты позову!”»⁶². Таким чином, уже на початку свого київського князювання Володимир відмовився від древнього порядку родового старійшинства й відтоді вважав великокнязівський престол спадковим володінням своєї родини. Він і передав київський стіл старшому синові Мстиславу (період київського князювання: 1125–1132 рр.). Мономах і Мстислав були останніми одноосібними господарями у країні. Вони на власний розсуд роздавали престоли, переміщували князів з однієї волості до іншої, приборкували непокірних.

Отже, важливою особливістю монархічної влади на Русі у другій половині XI – на початку XII ст. було спільне правління старших членів дому Ярославичів. Воно здійснювалось у формі дуумвіратів і тріумвіратів та сприяло усталенню міжкнязівських відносин, стримуванню усобиць і подоланню загрози з боку степовиків. Уже перший тріумвірат Ярославичів (1054–1073 рр.), попри егоїзм і постійну неузгодженість дій його членів, певною мірою виконував ці завдання. Для часів Всеволода Ярославича і Святополка Ізяславича (1078–1113 рр.) дуумвіратний спосіб правління найбільше, мабуть, відповідав умовам часу⁶³. Із 1130-х рр. на Русь насувається удільна або феодална роздробленість.

⁶² Повесть временных лет. – С.129.

⁶³ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. – С.245.

In current article researched the development of east Slavic (later – old-rus') society during 9–12th centuries. Also marked the difficulties of sources and theoretical plans on the way of ethno-cultural and ethno-social studies of the middle Ages (exactly the early ones); covers the singularities of self-awareness and ethnical self-identification of then human. The establishment of Rus' society browses from the 9th century, from the Varangian dynasty statement in the country. Author analyses the processes and events of social life in combination with researching of stages of State development of Rus' until 12th century.

Keywords: state, society, eastern Slavs, folk, ethnos, class system, Rurikids.

